

תלמודם של בני-ספרד

דניאל בויעארין

חיים זלמן דימיטרובסקי, שרידי בכלי, בית-המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק תש"ם.

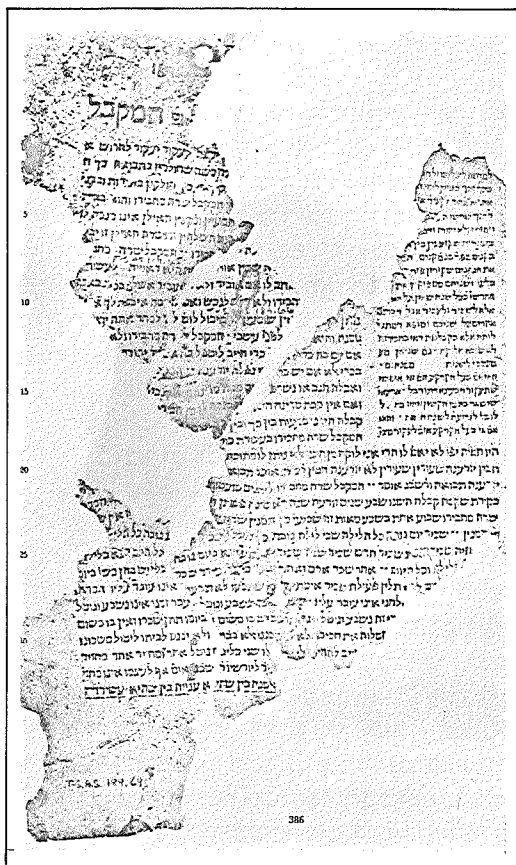
עצמו והן של פירוש רש"י, שהוא נבדל בהרבה מקומות בצורה משמעותית לא רק מנוסח הדפוסים שלנו אלא אף מזה של כ"י, וגמלה בלבי ההחלטה לאסוף עד כמה שאפשר את כל הקטעים מן הדפוס הזה ולהוציאם לאור בצרוף מבוא והערות. מאז לא הנחתי ידי מעבודה כפולה זו — עבודת כינוס הקטעים ועבודת ההכנה של חומר הליווי — ופריה של עבודה זו ניתן עכשיו בחלקו לפני המעיינים בקובץ הזה (המבוא, עמ' 9).

מלאכת האיסוף מלאכה יגיעה וחכמה היתה, והכנת המבוא — על אחת כמה וכמה. הקטעים, שמספרם מגיע ל-550, מאפשרים לימוד ומחקר בתלמודם של בני-ספרד, לראשונה מאז דור המגורשים ותלמידיהם. דפים אלה היו תועים בארץ מצרים כגניזה ואובדים בכריכות-ספרים בכל העולם; ועתה יצאו מן הגניזות ומן הכריכות פראגמנטים משתים-עשרה מסכתות של התלמוד ומשלוש של מקצרת-התלמוד ומפרשו, הרי"ף. דימיט-רובסקי עתיד לשים עוד שלושה כרכים לפנינו, אשר יכללו ארבע מסכתות שלמות מן המהדורות המיוחדות האלו; לפיכך בחר במבוא לכרכים אלה לתת מבוא ביבליוגרפיה-היסטורית בלבד ולה-

הכל תלוי במזל, אפילו ספר-תורה שבהיכל. הכל יודעים שהמהדורה הראשונה של התלמוד הבבלי היא מדפוס שונצין-פיזארו, ואחר-יכן — מדפוס בומברג, שהדפיס את התלמוד כולו. מה שאין הכל יודעים הוא כי חלק גדול מן התלמוד נדפס בד בבד עם דפוס שונצין, ואולי לפני-כן, על אדמת חצי-האי האיברי; ואחרי הגירושים עוד המשיכו המגורשים במפעל הזה עת קצרה בפאס שבמארוקו. כיום אנו יודעים על מציאותו של תלמוד זה, ושרידי מונחים לפנינו הודות לזכות שנתגלגלה לו לאחד מגדולי חוקרי התלמוד בימינו, פרופ' ח"ז דימיטרובסקי יצ"ו.

וכך מספר הוא:

לפני כשש שנים, תוך חיפוש בקופסאות של קטעי דפוס ישנים השמורים כגניזת ספריית בית-המדרש לרבנים בני"י, נתגלגלו לידי דפי גמרא אחדים מדפוס ישן נושן. דפים אלו משכו מיד את תשומת לבי בהופעתם המיוחדת: הגודל — פוליו קטן, והאותיות — מטיפוס ספרדי מובהק. בלט ביחוד תוכנו של הדף — גמרא עם פרוש רש"י והעדר תוספות. משחזרתי ועיינתי בדפים אלו נתברר לי שהם מכילים נוסח, הן של התלמוד

שהות את המבוא הכללי וההערות עד גמר פירסום הפאקסימיליות. במבוא הנוכחי (בן 150 הדפים) מתאר הוא בפירוט ובדיקדוק את קורות הספרים האלה: את ויכוחי החוקרים על מוצאם ועל גילויים, את הוכחותיהם שאכן נדפס התלמוד בספרד ובפורטוגאל, את השפעת הדפוסים האלה על המדפיסים באירופה ואת השפעת המהדורות על לומדיהן לפני שנשכחו כמעט כליל.

שני גורמים עיקריים גרמו לנשייתן של מהדורות-תלמוד אלו. הדפוס היה עוד בחיתוליו; והמדפיסים, דומה שלא הבינו את האפשרויות העצומות של המכשיר החדש, ומשום כך הדפיסו מהדורות מצומצמות ביותר, בנות כמה מאות טפסים בלבד, לשימוש מקומי. עובדה זו גם מסבירה מדוע נדפסו תלמודים אלה בלא תוספות, שכן באותה עת לא היו התוספות חלק אינטגרלי מהלימוד בשיבות ספרד. אך, אלו עמדו הישיבות הספרדיות על מכונין עוד דור, יש להניח שהיו מדפיסים מחדש את המהדורות האלו והיה להן לקיום. הקהילות, הישיבות ובתי-הדפוס נעקרו; ועד שנשתלו שוב וצימחו בארצות-הפזורה כבר הצליחו דפוסים איטליה לכבוש את העולם התלמודי; וכנראה זאת גם הסיבה העיקרית לכשלונו של הניסיון להמשיך בהוצאת המהדורה הספרדית בצפון-אפריקה. אלו היתה המהדורה הספרדית זוכה לקיום, היו כל תולדות לימוד התלמוד אחרות. אנסה עתה בע"ה להמחיש את הטענה הזאת על-ידי הדגמתה.

אדם הלומד היום תלמוד, אם איננו חוקר מקצועי, לומד הוא בדרך-כלל באחד הצילומים של דפוס וילנה, צאצאם המשוכלל ביותר של דפוס-התלמוד האיטלקיים. הוא סבור שזהו הנוסח של התלמוד כפי שיצא משולחן כתיבתם של רבינא ורב אשי — מלבד איזו הערה פה

עמד אחד ממסכת בבא-מציעא, מחמישה קטעים מן הגניזה שחברו יחידו בידי פרופ' דימיטרובסקי.

ושם על הנוסח מאת ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) או ר' יואל סירקיש (הב"ח). אולם הדברים לאמיתם שונים הם לגמרי. נוסח התלמוד לא נקבע ונחתם סופית בימי האמוראים, ואף לא בימי הסבוראים ואפילו לא בימי הגאונים. לשונות שונות של פירוש — תוספות על הסוגיה המקורית — נוספו, פעם בכוונה ופעם שלא בכוונה, בידי מעתיקים במשך כל הדורות האלה. החכמים הראשונים תיקנו ושינו גם בלשונות הללו, כדי להסיר סתירות וליישב את הסוגיה וכיוצא באלה. התוצאה היא שכבר מתקופת הגאונים — עד ימי ראשוני-האחרונים במאה השש-עשרה — שומעים אנו על גירסאות שונות בנוסח התלמוד. לעיני כל חכם

הספרדי והטיפוס המזרחי — לרבות תימן, שיש לה אמנם ייחודים משלה. לטיפוסים האלה תכונות מיוחדות: סידור הטקסט (כגון, משנה לפרק שלם ואחריה הגמרא שלה, או המשנה סעיף סעיף, עם הגמרא ביניהם), הלשון, ולא־פעם אפילו התוכן. כך, למשל, יש הבדלים בדיקדוק הארמית בין הקבוצות האלה: ספרי תימן מייצגים, ככל הנראה, לשון קרובה יותר ללשון העממית שהילכה בכבל, ספרי ספרד מציעים לנו ארמית ספרותית יותר — אבל עדיין מסורת בבליית מהימנת, ואלו ספרי אשכנז מפורסמים הם בזיל־זולם, בשיבושיהם, ובאי־דיוקם באשר לדיקדוק הארמית של התלמוד ואף על קירובה במידה ידועה לנומרות של הארמית המקראית והתרגומית (כגון בהחזרת עיצורים סופיים שנשרו בכבל, ראה להלן). ועוד: ספרי ספרד קצרים הם בדרך־כלל מספרי אשכנז, כלומר, מלש־נות הפירוש והגליונות הוכנס בהם מס־פר מועט בהרבה מאשר בספרי אשכנז. ולבסוף, ספרי ספרד פחות מוגהים הם; 'מוגה' לגבי התלמוד משמעה לגנאי, כי הכוונה היא שידיים מאוחרות 'תיקנו' את הטקסט המקורי והסתירו את פניו העתי־קים. לשונות כגון 'הכי גרסינן' (כך אנו גורסים), 'הכי גרס רבינו תם' ועוד, מאפ־יינים את הלימוד האשכנזי, אשר אחת מסגולותיו, מימי רש"י והלאה, היתה מלאכת תיקון הנוסח, עד כדי כך שכמה מגדולי בעלי־התוספות ראו צורך להתרעם על כך. בספרד, לעומת זאת, היתה נטייה לשמר את הנוסח על אף קשייו עד שיימצא לו פירוש מתאים, והתוצאה היא שכתבי־הידות מן הטיפוס הספרדי שומרים על נוסח יותר קדום וקרוב לנוסח המקורי של התלמוד.

כאמור, התלמוד האשכנזי הוא שכבש את העולם. גורם חשוב לכך הוא ההשפעה העצומה שהיתה לבעלי־

היה כתבי־יד או כתבי־ידות, ואין שני כתבי־ידות זהים לחלוטין. קביעת הנוסח הנכון ובירור טיב הגירסאות השונות היו, אפוא, חלק נכבד מלימוד התלמוד על־ידי כל לומדיו בכל התקופה ההיא. והנה התפשטות התלמוד המודפס חוללה מהפכה של ממש הן בלימודו בבתי־המדרש, בתוכן הלימוד כבסדריו ובדרכיו, הן אצל המפרשים, שכן מעתה עמד לפני הלומדים בכל רחבי העולם היהודי, במזרח כבמערב, נוסח אחיד של התלמוד, שווה לכל נפש. המדע של הגהת נוסח קבוע זה אמנם נמשך במשך כל הדורות, אולם היקפו מצומצם ומוגבל לתיקונים זעירים, והוא נעשה בידי יחידי־סגולה מעטים; חקר הנוסח חדל להיות נושא לדין הלומדים ונכסו של כל לומד ולומד.

והאמת ניתנה להיאמר: התלמוד שכבש את העולם הוא התלמוד האשכנזי. מה פירושה של טענה זו? כאמור, במידה ידועה היה נוסח התלמוד גמיש במשך כל תקופת הגאונים והראשונים, אף־על־פי שגבולות השינויים שהוכנסו הצטמצמו והלכו. אם בתקופת הסבוראים יכלו עדיין להוסיף לשונות ביאור ואפילו סוגיות שלמות, ולשנות בסוגיות על־פי מסור־תיהם ודעותיהם — הסתפקו הגאונים בעיקר בתוספות קטנות של פסק־הלכה וכדומה, ואלו הראשונים הצטמצמו בהגות וכיוצא באלו, כלומר בעבודה של ההדרה. כל הסוגים האלה של שינויים בטקסט גרמו לפילוג המסורות, וכבר הגאונים מטפלים בהרבה סוגיות שיש להן מסורות מפולגות מבחינה יסודית, והראשונים — על אחת כמה וכמה. והנה קיימת נטייה למסורות המפולגות האלה ליצור טיפוס־טקסטים — משפחות של כתבי־ידות. משפחות אלו, אפשר לכוונתן (כאופן גס, ולא כולן מצויות בכל מסכת ומסכת): הטיפוס האשכנזי, הטיפוס

התוספות על חכמי-ספרד מן הרמב"ן ואילך. דרך-הלימוד ההשוואתית שפיתח וסיגלו להם חכמים אשכנזיים-צרפתיים אלה חוללה מהפכה של ממש בקרב חכמי חצי-האי שלדרומם. עיון בחיבורי הרמב"ן ותלמידיו מוכיח השפעה זו על כל צעד ושעל; ואף כתבי-הידות של התלמוד אשר נלמדו בספרד בתקופה זו, רובם הושפעו מטיפוס הטקסט הנלמד באשכנז. אולם כל אותו הזמן יודעים היו בספרד ספרים אחרים אשר בהם נשמרה המסורת הספרדית העתיקה. והנה גדולי-ספרד עצמם כותבים על 'נוסחאות ישנות ספרדיות' וכדומה (דימיטרובסקי, מבוא, עמ' 11-12; וראה מראי-מקומות, שם); כלומר, אף חכמי-ספרד הכירו בכך שספר-ריהם הרגילים לא היו 'נוסחאות ספרדיות', ושיש ייחודיות וסמכות מיוחדת לאותם ספרים ספרדיים שלא הושפעו מנוסחי הצרפתים והאשכנזים.

*

אביא כאן בע"ה דוגמאות אחדות מן המבוא, מסוג החידושים בתוכן שבדפוסים האלה, ואבארן ואפשטן כמיטב יכולתי:

בהוצאות המקובלות אנו קוראים (בכלי ביצה יז ע"א) את המשא-ומתן דלהלן (אני מתרגם את הארמית לעברית):

נשאלה להם: עבר ואפה מה היא [כלומר, אם אדם לא הניח עירוב תבשילין המתיר בישראל מיום-טוב לשבת, ובכל זאת אפה פיתו — האם הפת מותרת לאכילה, אם לאו]? בוא שמע [תשובה לשאלה מתוך מקור קדום]: 'מי שלא הניח עירובי תבשילין, כיצד הוא עושה? מקנה קמחו לאחרים, ואחרים אופין לו ומבשילין לו'. ואם יש [כלומר, אם ישנו דין שאם] עבר ואפה מותר ישנה [התנא המפרש לנו כיצד יעשה] שעבר ואפה מותר. אמר רב אדא בר מתנה תקנה של היתר [בארמית: דהיתירא] הוא שונה, ואינו שונה תקנה של איסור [דאיסורא]. [כלומר, אין מכאן הוכחה שעבר ואפה אסור, שכן לא רצה התנא ליעץ לו לעבור על הדין כדי שיאכל].

התוספות על חכמי-ספרד מן הרמב"ן ואילך. דרך-הלימוד ההשוואתית שפיתח וסיגלו להם חכמים אשכנזיים-צרפתיים אלה חוללה מהפכה של ממש בקרב חכמי חצי-האי שלדרומם. עיון בחיבורי הרמב"ן ותלמידיו מוכיח השפעה זו על כל צעד ושעל; ואף כתבי-הידות של התלמוד אשר נלמדו בספרד בתקופה זו, רובם הושפעו מטיפוס הטקסט הנלמד באשכנז. אולם כל אותו הזמן יודעים היו בספרד ספרים אחרים אשר בהם נשמרה המסורת הספרדית העתיקה. והנה גדולי-ספרד עצמם כותבים על 'נוסחאות ישנות ספרדיות' וכדומה (דימיטרובסקי, מבוא, עמ' 11-12; וראה מראי-מקומות, שם); כלומר, אף חכמי-ספרד הכירו בכך שספר-ריהם הרגילים לא היו 'נוסחאות ספרדיות', ושיש ייחודיות וסמכות מיוחדת לאותם ספרים ספרדיים שלא הושפעו מנוסחי הצרפתים והאשכנזים.

אין אנו יודעים עדיין את כל הסיבות להתפלגות זו. נוסף למה שכבר ציינו על הגהות והוספות נראה סביר שאבות-הטקסטים של ספרד ושל אשכנז (וכן של תימן והמזרח) הגיעו בצינורות שונים, המייצגים טיפוסים שונים של הטקסט התלמודי, שמקורם כבר בכבל עצמה. נושא זה, שהוא אחד המרתקים ביותר בחקר התלמוד היום, מחקרו יוכל להתקדם הרבה עם פירוסם שרידי תלמוד אלה, כי הדפוסים הספרדיים מיוסדים על כתבי-ידות מטיפוס ספרדי עתיק, כפי שמראה דימיטרובסקי בפתח דבריו. הרי בכל הקטעים האלה — מחמישה דפוסים שונים — הצורה קאמר (הוא אומר) מופיעה קאמא; ואנו יודעים מתשובות הגאונים ומתעודות אחרות שזאת היתה הצורה הנכונה בארמית הבבלית. ופלא הדבר לאומר: צורה עתיקה זו בקושי הגיעה עלינו בכתבי-ידות של התלמוד,

דוגמה: בכבלי גיטין פה ע"כ מזהירה הגמרא להאריך את הוי"ו של התיבה הארמית כדו (= כאשר) בכתיבת הגט, כדי שלא יטעו ויקראו כדי (= לא כלום). והנה, לפנינו ברש"י כתוב: ווי"ו אחרונה מאריך שלא יראה כיו"ד דאי לא מאריך ליה [= שאם אינו מאריך אותן] משמע וכדי כלומר בולא כלום... כמו כדי נסבא [= בולא כלום נקטה, ראה להלן] וכמו ואמרי לה כדי שם חכם' [= ויש אומרים אותה כדי — והוא שם חכם, עיין להלן]. והנה, כפי שכבר כתב החכם החיד"א (ר' חיים יוסף דוד אזולאי) בספרו 'פתח עיניים', דברי רש"י קשים עד מאוד מצד עצם ההנחה ש'כדי' שם חכם הוא. ועוד יותר קשה הוא שדברי רש"י, ראשם סותר את סופם, כפי שנתבאר במבוא כאן; שהרי רש"י פותח ואומר ש'כדי' פירושה 'בולא כלום', ומביא לכך שתי ראיות: אחת היא הביטוי 'כדי נסבא', השגור בתלמוד, ופירושו שהתנא הזכיר עניין מסויים בלא סיבה מיוחדת, ותרגומו, אפוא, 'בולא כלום נקטה', והוכחתו של רש"י מכאן באשר לפירוש התיבה מוכנת; אולם הראיה השנייה תמוהה ומתמיהה: רש"י הרי רומז למקומות בתלמוד אשר בהם מוכחת מסורת בשם אמורא, ואחרי-כך נאמר: 'ויש אומרים אותה כדי'. ועתה, אם מפרש רש"י ש'כדי' שם חכם הוא, מניין לנו ראייה שמשמעות התיבה היא 'ולא כלום'? והנה מפני קושיה זו ביקש הרב חיד"א למחוק את סוף דברי רש"י מן הספרים. אולם, בקטע מדפוס פרארה, הנמצא בספר שלפנינו בעמ' 344, הגירסה ברש"י היא 'ואמרי לה כדי >בלא שם חכם', ולפי נוסח זה דברי רש"י כפתור ופרח הם. רש"י מפרש באמת (הפך מדפוסינו) ש'יש אומרים אותה כדי', פירושה שיש מכיאים את המסורת בסתם, אנונימית, בלא שם חכם; וראייה נפלאה

והרי דברי הגמרא כאן קשים מאוד. מה כוונת ההוכחה 'ואם יש וכו'?' האם הגמרא רוצה לטעון שעל התנא ליעיץ לאדם שיעבור על הדין ויאפה, ועל-ידי כך להתיר את קמחו? ! מסתבר שזאת היא אמנם שאלת הגמרא, וכך יוצא מן התשובה, הלא היא שהתנא שנה רק תקנה הנעשית בהיתר. וכי יעלה על הדעת אחרת? אולם, לפי גירסת דפוסי ספרד בתשובה (פנים, עמ' 208; ומבוא, עמ' 93-94), ניתן לנו להבין אחרת את שאלת התלמוד. והנה הגירסה היא 'תקנה להיתר הוא שונה, ואינו שונה תקנה לאיסור'. [כלומר, תקנה למצב של היתר, ולא תקנה למצב של איסור]; ורצונו לומר, אפוא, שהתנא בא כאן לתת עצה כיצד יאכל אדם זה בשבת, ואינו בא לפרש את הדין אם עבר ואפה; ואף-על-פי שגם זה מותר, כיוון שזה תקנה למצב שבו נעשה בקמח איסור, אין התנא דן בזה. מעתה, גם את השאלה אנו מבינים אחרת. לא רצתה הגמרא מעולם לומר שהיה לו לתנא ליעיץ לאדם שיעבור ויאפה ויתיר בכך את קמחו, אלא שואלת הגמרא: מאחר שהתנא כאן מחזר אחרי ההיתרים לקמח הזה, מדוע אינו מגלה לנו שאם עבר ואפה [אפשר גם בשוגג] הפת מותרת? והתשובה היא, כאמור, שהתנא כאן מגלה לנו רק את התקנה הקיימת במצב הראשוני שלא נעשה בו שום איסור. הנה בגלל שינוי של מלה אחת מסתלקות קושיות של דורות; ומהר"י אבוהב, גדול חכמי המגורשים, למד בדפוס זה ופירש נכון את הסוגיה (מבוא, שם)!

והנה פלא. יש מקומות שבהם רש"י, הפרשן האשכנזי המובהק, אינו נגאל כי אם בזכות גירסה שבדפוסי ספרד; ואמנם העריצו חכמי הספרדים את רש"י. (עיין ח"ז דימיטרובסקי, 'בית-מדקשו של הר"י בירב בצפת', ספונות, ז, עמ' פח). והרי

בענייני ירושה לפי ההלכה היהודית, ושם רכש שלוש מסכתות — יומא, חגיגה ותענית — מן הדפוסים הספרדיים. הספר רים הוצאו למכירה בירושלים, ואחר-כך נעלמו עקבותיהם. דימיטרובסקי הפך והיפך למצוא את מקומם ולא עלה בידו ואף נתאייש מהם עד שהספר היה כבר בדפוס, ואז הקרה אותם ה' לפניו. משום כך, דחה את פירסום הערותיו ומבואו הכללי, וכן את פירסום מסכת קידושין השלמה שהיתה ידועה כל הזמן, כדי שיפרסם את ארבע המסכתות יחד. הנה מזל כפול ומכופל: הספרים באו בשלום להודו, ובהודו נתגלו במזל; נעלמו שוב, ובמזל-זכותו של פרופ' דימיטרובסקי נתגלו שנית. ויש לקוות שלא תארך השעה עד שכולי עלמא יוכל לעיין בהם, וכן במבואו ובהערותיו של החכם גואלם.

היא, אפוא, שמשמעות כדי היא בולא כלום. והנה שוב, בזכות כמה אותיות הנמצאות רק בדפוס זה, מסתלקות קושיות שהציקו לדורות; ושוב, חכם מן המגורשים, הלא הוא ר' אברהם זכות (ב'ספר היוחסין' שלו, בערך 'כדי') ידע את האמת משום שהוא למד בגמרא הזאת (מבוא, שם), ומעתה כולנו זכאים לכך.

*

פתחתי מאמר-בשורה זה בענייני מזל ואסיימונו בהם. כבר הזכרנו שיש עוד מסכתות שלמות שעתיד פרופ' דימיטרובסקי להוציאן אי"ה לאור, וסיפורן מרתק (כפי המסופר בעמ' 120, מפי מו"ר ר"ש ליברמן), ואקצרנו בכאן: בשנות השלש-שנים המוקדמות נקרא הרב פרופ' ש' אסף ז"ל מירושלים לעיר כאלכותה שבהודו להעיד במשפט בין יהודי לאינו-יהודי

היהודים בארצות ערב

מיכאל גלצר

Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979, XXX + 473 pp.

בספר שני חלקים: סקירה היסטורית (כ-100 עמודים) ומקורות (כ-300 עמודים); הוא נועד לשמש כספר-לימוד באוניברסיטאות בארה"ב, אך יש בו עניין לכל מי שלומד את בתולדות היהודים. ספרי ההיסטוריה המצויים באנגלית כמעט אינם דנים בתולדות היהודים בארצות-ערב — במיוחד במאות השנים האחרונות; ואלו מקורות על תולדות היהודים בארצות-ערב לא היו כלל נמצא עד כה. המקורות בספר מובאים

בספרו 'היהודים בארצות ערב' (בלשון האנגלית) מציג פרופסור נועם סטילמן יריעה רחבה של תולדות היהודים מימי מוחמד עד אמצע המאה הי"ט. המחבר מוציא מכלל דיונו את מאת השנים האחרונות, שבהן אירעו מאורעות רכי-משמעות ותהליכים מואצים — מודרניזציה, ציונות והתמודדות עם לאומיות ערבית — ובהן היגרו רוב היהודים מארצות-ערב. לדעתו ראויה תקופה זו לדיון נפרד ומפורט.

המתפרסמות כאן לראשונה. לצידן של תעודות משפטיות, קטעים מתוך כרוניקות ותעודות רבות מהגניזה, ניתנים בספר תיאורי נוסעים ודוחות של קונסולים אירופאים במזרח. התעודות עוסקות בבעיות של מעמד משפטי, מצב חברתי-כלכלי, פולמוס דתי פנימי וחיצוני, איר-גון הקהילות ועוד.

במקורות הרבים בספר מודגש ההיבט החברתי, אך חסר חומר על היצירה התרבותית. לגבי ראשיתה של תקופה זו הדבר מובן, שכן ספרי-המופת שלה מצויים בתרגום אנגלי ואפשר להסתייע בהם; אך לגבי התקופה שמן גירוש ספרד ואילך אין באנגלית ספרות העשויה להשלים את החסר. יש להסב את תשומת-לב המוסדות לכך, שמן הראוי להרחיב את הפירסומים על יהודי-המזרח גם ללשונות אחרות, לבר מעברית.

הבעייתיות שבמתן מקורות בתרגום הניעה את סטילמן להשתמש ככל האפשר בתעודות שמקורן באנגלית; ואכן הוא פרסם שפע של תעודות מה-Public Records Office בלונדון, בעיקר תעודות של משרד-החוץ הבריטי. אין ספק שבמקורות אלה נכלל חומר חשוב, אבל שיעור ייצוגן גורם שהתמונה המתקבלת בספר מן המאה הי"ט מבוססת יותר מדי על דברי פקידים בריטים ועל השתדלות של יהודים אצל מוסדות ואישים בריטיים — והתמונה אינה מתאזנת בהבאת חומר ממקורות אחרים, כגון ארכיון כ"ח.

ההערות בשולי המקורות מספיקות, בדרך-כלל, כדי לאפשר למעיין להתמצא בפרטי התעודה. מכיוון שהמקורות סדורים לפי סעיפי הסקירה ההיסטורית, הרי קריאה מקבילה בשתי חטיבות הספר נותנת את הרקע ההיסטורי לאמור בתעודות עצמן.

ריכוזו של קובץ-מקורות מעין זה

באנגלית בלבד, כנהוג בספרי-לימוד, וסדורים לפי תקופות, במקביל לפרקי הסקירה ההיסטורית. תפישתו של המחבר משתקפת בשמות הפרקים בספר, המאפיינים את העליות והמורדות בתולדות היהודים בארצות ערב: א. המיפגש הראשון; ב. תחת המשטר החדש; ג. השנים הטובות ביותר; ד. השקיעה הארוכה; ה. ראשית העת החדשה.

לדעתו של סטילמן נקבעה התשתית למעמד היהודים כבר בדורות הראשונים לאיסלאם; בתקופת הרנסאנס ההלניסטי באיסלאם (המאות ט'-י"ג) הגיעו היהודים לשיאים, הן בהתפתחותם התרבותית והן במעורבותם בחברה שבתוכה ישבו. במאות י"ד-י"ט באה ירידה בחיי היהודים בארצות אלה, במקביל לשקיעתן של הממלכות הערביות. יחד עם זאת מציין סטילמן אף בתקופת-השקיעה את היצירתיות של יחידים ואת הפעילות של כמה קהילות. היהודים היו בין הראשונים שקלטו את השפעות ההתערבות האירופית בארצות האיסלאם מראשית המאה הי"ט. בתקופת הקולוניאליזם חל שינוי קיצוני במצב היהודים בארצות-המזרח. כאמור יש לדון בתקופה זו בנפרד.

הסקירה ההיסטורית בספר נותנת תמונה מגובשת על עיקרי המאורעות והתהליכים בחברה היהודית בארצות-ערב; היא מתבססת על ביבליוגראפיה מקיפה של התקופה ומלווה בביבליוגראפיה נבחרת ושימושית.

המקורות נועדו להשלים בפרטים את התיאור הכללי שבסקירה. התעודות, שתורגמו מעברית, מערבית, מארמית, מפרסית, מתורכית ומשפות אירופאיות שונות, מאפשרות למעיין לשאוב מכלי ראשון את האווירה של התקופה הארוכה הזאת. חלק גדול מהמקורות שבספר פורסם כבר במקומות אחרים; לאלה נוספו תעודות מארכיונים ומפתיידי

לעורר בקרב סטודנטים בחו"ל את העניין בלימוד תולדות יהודי-המזרח, ואחרי הצעד הראשון נקוה שהנושא יזכה להוראה ולמחקר בחו"ל גם ברמה אקדמית מתקדמת.

ופירסומו באנגלית מאפשרים זו הפעם הראשונה ללמד את תולדות יהודי המזרח באוניברסיטאות שבארצות-הברית. שהרי תלמידי ב"א שם אינם אמונים בקריאת תעודות בשפות זרות. נאחל לספרו של סטילמן, שיצא-לאור בהידור, שיצליח

כרוניקות של יהודי תימן

אברהם דוד

תולדות יהודי תימן מכתביהם — אסופת מקורות בעריכת יוסף טובי, ירושלים תש"ם, הוצאת מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, 301 עמודים (כולל מבוא ומפתחות).

היסטוריוגרפיים — 'איגרת רב שרירא גאון', אף היא מן המאה העשירית, ו'ספר הקבלה' לר' אברהם בן דוד, שנתחבר במאה השנים-עשרה — שימשו מקור עיקרי להכרת סדר דורות החכמים מתקופת המישנה עד סוף תקופת הגאונים וראשית תקופת הפריחה בספרד. פה ושם מוצאים אנו פלוני או אלמוני המבקש לערוך רשימות לוקאליות קצרות של שלשלת הדורות, או מבקש להנציח לדורות הבאים מאורעות של עצב ויגון, שעברו עליו, על בני-משפחתו או על בני דורו, ולעיתים אף מאורעות של שמחה, אם בצורת שיר ואם בפרוזה.

פריחתה היחסית של ההיסטוריוגראפיה היהודית, שהחלה מן המאה הט"ז ואילך ובאה לידי ביטוי בריבוי יצירות היסטוריוגרפיות, מתאפיינת בסממנים של משברים ושל פתיחות מחשבתית. יש בה ביצירה ההיסטוריוגרפית בתקופה זו הרכה מן השאיפה למצוא הסבר הולם לשאלת הקיום היהודי בתפוצה היהודית, מחמת מצוקותיה של כנסת-ישראל במרוצת הדורות. שאלה זו נתחדדה לאחר הקאטאסטרופה שפקדה את יהודי חצי-האי האיברי בסוף המאה הט"ו. דומה שגם יהודי תימן בימי-הביניים

כתוך כלל היצירה היהודית בימי-הביניים תופשת ההיסטוריוגראפיה היהודית מקום שולי. במיגוון העצום של התחומים הרוחניים שבהם התעניינו היהודים באותה תקופה אין הכרונוגראפיה העברית באה לידי ביטוי הולם, ואין היא זוכה אף לעמדה קרובה לזו שזכו לה אחיותיה בתרבות הנוצרית והמוסלמית. תופעה זו אפשר אולי להסביר בנחיתותו של תחום זה בהשוואה לדברים עיקריים ומהותיים יותר ביהדות. את היהודי העסיקה ועניינה יותר ההתבוננות המקפת בקאטגוריות משפטיות, לאמור, שימת-לב מרבית להבנת ההלכה היהודית ויישומה למעשה במרוצת הדורות, לצד טיפוח מורשת הפרשנות של התורה-שבכתב וזו שבעל-פה. תוך שיזורה בהתעמקות פילוסופית ומיסטית. לפיכך נראה שהחיבורים ההיסטוריוגרפיים הקלאסיים שנתחברו בראשית ימי-הביניים סיפקו את המתעניינים בקורות עם, שהכינו העתקים נוספים מהם מבלי שירצו להמשיכם או להשלימם. 'ספר יוסיפון', שנתחבר באמצע המאה העשירית, זכה לתפוצה מרובה בימי-הביניים והיה מורה-דרך נאמן, כמעט בלבדי, להבנת קורות עם-ישראל בתקופת הבית השני. שני חיבורים

ענויות שעברו על יהודי תימן החל מן המאה התשיעית: גירושם, מלחמות, רעב, תנועות משיחיות (על התנועה השכתאית בתימן, הידועה לנו היטב גם ממקורות אחרים), חורבן בתי-כנסת ועוד. כן צורפו בלקט זה מקורות היסטוריים כמו איגרות, רשימות-זיכרון, מלי-צות ושירים בעלי תוכן היסטורי, וכן קולופונים של מחברים ומעתיקים המה-וים עדות היסטורית ישירה, ולעיתים אף בלבדית, על מאורעות שפקדו את יהודי תימן. במקומות הרבה ניכרת בטקסטים אלה ריגשת-לבו של הכותב שהתרחש עמוקות מן המאורע. במסגרת זו כלול הספר 'דופי הזמן' לר' סעיד צעדי בן המאה הי"ח, המתאר פורענויות של שמד, בצורת ורעב, שהיו נחלתם של יהודי תימן בשנות תע"ז (1717)-תפ"ו (1726); או אותו מקור אנונימי על גירוש מוזע, שאירע בתימן בשנת תל"ט-ת"מ (1679-1680) ופגע קשה ביהודי תימן (נדון במאמרי 'רצהבי ב'ספונות', ה' וב'ציון', לז).

כן כונסו באסופה זו עוללות של רשימות וזכרונות משל החכם ר' שלום קרח (1873-1950), שכניס סיפורים, אגדות ומסורות על חכמי תימן במאה הי"ט, ובכלל זה על אחדים מבני משפחתו; ציונים לתולדות היהודים בתימן, 'רוגז הזמן' ו'איגרת בוכים'.

האוצר הבלום של ידיעות על קורות יהודי תימן, הכלול בילקוט שלפנינו, עשוי לשמש חומר גולמי למחקר מעמיק בנושא זה. המכוא של המלקט, המבקש לתאר בקצרה את מצב ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן בתקופה האמורה, אף הוא עשוי לסייע לכך.

חסרו מודעות היסטוריוגרפית. עד המאה הי"ז לא הגיעה לידינו אף יצירה היסטוריוגרפית אחת שנכתבה בידי יהודי בתימן, זולת רשימות קצרות בודדות. גם ביצירה הספרותית המגוונת של יהדות זנ לא מצינו כל ביטוי לרצון להכיר את העבר. ברם, יש עוד מקום לחקור מה הן הסיבות שעוררו את יהודי תימן לתהות על עברם בתקופה מאוחרת יותר. דומה שהמיפנה בגישתם להכיר את עברם ניכר היטב בילקוט הכרוניקות המונח לפנינו, שיש בו צירוף כרוניקות ורשימות היסטוריות קצרות, הנוגעות לקורות יהודי תימן בארץ מוצאם ובהתיישבותם בארץ-ישראל; הדברים נכתבו במאות הי"ח-כ' עד לשנת תש"ח.

החומר המכונס בילקוט זה רובו כבר נדפס באכסניות שונות, שאמנם המלקט מצינם בראש הטקסט. אחדות מן הרשימות הקצרות (מתוך כתבי-יד) מתפרסמות כאן לראשונה בידי המהדיר.

הצצה קלה באותם מקורות מאפשרת לעמוד על חייהם הפנימיים של יהודי תימן, ואף יותר מכך — על מצבם הקשה: לעיתים קרובות היו הם קורבנות לפגעי-טבע, לתמורות פוליטיות ולפורענויות, בשל עוינות מצד החברה המוסלמית ואף מצד השלטונות.

בלקט זה כלל 'י טובי כרוניקות הסוק'רות מאורעות מרכזיים בקורות יהודי תימן. מהן שנכתבו כעבור פרקי-זמן ארוכים, לעיתים אף מאות בשנים, לאחר המאורעות שאותם באו לתאר; ומטבע הדברים, אגדה ומציאות משמשות בהן בערכוביה. במסגרת זו נכלל החיבור 'קורות ישראל בתימן' לר' חיים חבשוש בן המאה הי"ט, שליקט ידיעות על פור-

תולדות יהודי-לוב בזמן החדש

מיכאל אביטבול

רנצו דה פליצ'ה, יהודים בארץ ערבית – יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות. תירגם מאיטלקית – מנחם עמנואל הרטום, תל-אביב, ספריית מעריב, 1980, 336 עמודים.

'מכוסים' על-ידי המקורות האיטלקיים. הדבר אמור במיוחד בדיונו בשנים 1945-1970 ובסקירתו על יהודי-לוב ערב הכיבוש האיטלקי. תיאורה של תקופה זו בידי ההיסטוריון ח"ז הירשברג נראה עדיין ממצה ומעודכן. חרף הזמן שחלף מאז כתיבתו, שכן הירשברג עשה שימוש מירבי במקורות פנים-קהילתיים (בין השאר 'הגיד מרדכי' מאת מרדכי הכהן). חסרון זה, המורגש מאוד בכל חלקי הספר, הוא פגם חמור. לא פחות חמור הוא חוסר האיזון בין האפאראט המדעי המלווה את הפרקים השונים ובין גוף הטקסט: כמה הערות ומובאות, המשתרעות על עמודים שלמים, היו ראויות לניחוח נפרד (ראה למשל הערה מס' 72 עמ' 129-134). לא פעם עשה המחבר את מלאכתו קלה בכך שהעתיק מסמכים ארוכים גדושי נתונים, מבלי לתת להם טיפול מדעי ראוי. התרגום העברי אין רמתו מניחה את הדעת ויש בו חידושי לשון צורמים (כמו: התאטלקות) ומשפטים מסורבלים ואיך-סופיים המכבידים על הקריאה. חבל שהארגון הציבורי שנקט יוזמה ברוכה בתרגום ספר זה לעברית לא מצא לנכון להציב עורך מדעי ליד המתרגם.

ספרו של דה-פליצ'ה מתאר פרק חשוב בתולדות יהודי-לוב – מחידוש השלטון העות'מאני בארץ זו ב-1835 ועד התחילת לוח הקהילה היהודית בה בתחילת שלטונו של קדאפי ב-1970. במסגרת פרק-הזמן המתואר בספר חלה תקופה מרכזית בתולדות יהודי-לוב: תקופת השלטון האיטלקי (1911-1943), אשר במהלכה עברו יהודי-לוב תמורות בכל תחומי-החיים. תהליך זה של שינוי היו בו הרבה צדדים משותפים עם מה שעבר על קהילות יהודיות אחרות בצפון-אפריקה באותה תקופה.

המחבר הוא היסטוריון איטלקי נודע, ואגב לא-יהודי, שפירסם הרבה מחקרים בנושאים מתחום ההיסטוריה של ארצו, והמפורסם שבהם הוא חיבור רב-כרכים על מוסוליני, וגם מחקרים בנושאים יהודיים. הוא בקי היטב בתולדות איטליה בין שתי מלחמות-העולם, והוא מצוי בארכיונים הממשלתיים של ארצו ובמקורות-ידע ראשוניים אחרים. זהו מחקר יחיד מסוגו על קהילה יהודית בגולה, המבוסס על מקורות היסטוריים מסוג זה. אך נראה, כי דה פליצ'ה נבון במקצת כאשר הוא נדרש לסוגיות ולפרקי-זמן שאינם

תולדות עדה בארץ-ישראל הדגם, השיטה והפרטים

אברהם בן-יעקב, יהודי בבל בארץ-ישראל — מהעליות הראשונות עד היום. ירושלים, הוצאת ראובן מס, תש"ס, 732 עמודים.

מתעניינים בתופעה הלשונית או התרבו-
תית לעצמה יותר מאשר בהיקף תפוצתה
בקרב בני אותה עדה, או התפתחות הזיקה
אליה לאורך פרק-זמן כלשהו.

תחום אחר בהקשר הנדון המשמש
מושא למחקר הוא הפער הכלכלי,
החברתי וההשכלתי בין העדות. בתחום
זה הקושי הוא שהנתונים והמחקרים
הקיימים מתייחסים לרוב אל חטיבות
עדתיות (אשכנזים לעומת ספרדים או
יוצאי אירופה ואמריקה לעומת יוצאי
אסיה ואפריקה) ומעט מאוד אל עדות
בודדות.

קושי נוסף טמון ב'אידיאולוגיה',
שהיתה מקובלת עד הזמן האחרון,
הגורסת טישטוש הזיקה אל עדת-המוצא
וראיית המאפיינים העדתיים כתופעות
זמניות שראוי להיפטר מהן, מכל מקום
אין מקום להדגישן. בשל כך, חיבור מעין
זה עוסק גם באישים שמעולם לא ציינו
את זהותם העדתית.

הערות אלה אין כוונתן לומר, כי אין
מקום למחקר או לחיבור העוסק בתולדות-
תיה של עדה אחת בארץ-ישראל, אלא
לציין את הקשיים הניצבים על ספו של
מחקר כזה. עתה נראה כיצד הספר שלפ-
נינו מתמודד עם קשיים אלה.

★

רובו של הספר 'יהודי בבל בארץ-
ישראל' מורכב משני סוגים של פרטים:
האחד — רשימות של אישים ומשפחות
מבבל שפעלו בתחומים שונים בא"י;
השני — טבלאות סטטיסטיות, המועת-

'יהודי בבל בארץ-ישראל' הוא נסיון
ראשון לכתוב חיבור מקיף, מיוחד לתול-
דות עדה יהודית אחת בארץ. נסיון זה
מעורר בעיה עקרונית: מהם הגבולות של
תולדות עדה בישראל ואלו תחומים יש
לכלול בהם. המצע המשמש חיבורים על
תולדות עדה אחת או קיבוץ יהודי אחד
בגולה¹ אינו יפה לענייננו. שכן בגולה:
הסטאטוס המיוחד ליהודים, יחסיהם עם
הגויים, הפעילות הדתית, המערכת המוס-
דית היהודית, התרבות המיוחדת של הקי-
בוץ היהודי — כל אלה משותפים כמעט
או בהרבה לכל הקיבוץ היהודי. אפילו
ריחוקם של יחידים מהחיים היהודיים
בגולה הוא חלק מתולדותיו של אותו
קיבוץ. ואלו כאן בארץ המרכיבים המור-
בהקים של חיי-הצוותא משותפים לכל
היהודים ואינם מיוחדים לכל עדה בפני
עצמה.² ודאי מצויים גילויים מיוחדים
לכל עדה ועדה, כמו: לשון-דיבור (פרט
לעברית), מיבטא עברי, מנהגים ומסורות
בתחום הדתי, פולקלור בצורותיו השונות
וכיוצ"ב. גילויים אלה, עם כל העניין
שבהם, אינם מושא מובהק למחקר של
היסטוריון. בלשנים, פולקלוריסטים
וחוקרי-תרבות העוסקים בתחומים אלה

1 ראה לדוגמה: ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א"ב, ירושלים תשכ"ה.

2 מצב שונה במקצת שרר עד סוף התקופה העות'מאנית, כאשר הספרדים והאשכנזים קיימו מערכת מוסדית נפרדת לכל עדה. אך אין לכך משמעות בהקשר של דיוננו.

היה חלקה של הנהלת הסוכנות בא"י ושיטת הקצאת הסרטיפיקאטים שלה בעידוד העלייה מבבל או בבלימתה? מה היו הגרומים לעלייה ההמונית מעיראק לאחר קום המדינה, שהיא אולי גולת-הכותרת בתולדות העליות לארץ? על כך וכיוצא-בכך לא נשכיל הרבה, מן הספר שלפנינו. דוגמה אחרת מתחום הקליטה. חלק ניכר מעולי-כבל עברו את המעב-רות, והיה זה תהליך-קליטה רווי סבל. לימים נכתב על כך הרבה, הן בפובליציס-טיקה והן בספרות, אך בספר שלפנינו מוקדש לפרשה זו פחות מעמוד אחד (מ-732 עמודים!).

דוגמה אחרת: הספר מביא פרטים רבים על רבנים ועל סופרים ומציין בפירוט את חיבוריהם. אך ספק אם בסיכומו של דבר מקבל הקורא תמונה כוללת ושיטתית על יצירתם הרוחנית של יהודי-כבל. אין כאן דיון מסודר ביצירה זו לפי סוגיה, לפי לשונותיה ולפי הפרובלמא-טיקה שלה. איננו יודעים מה מייחד את היצירה הרבנית של חכמי כבל, או את הספרות העממית של עדה זו, או את הלשונות שבהם כתבו סופריה, ובעיית המעבר מלשון ללשון, או בעיית הסופ-רים הכותבים ערבית ואין כתיבהם ידועים לקורא העברי.

הטבלאות הסטאטיסטיות המרובות על פני מאות עמודים בספר כוללות נתו-נים גולמיים, שהמחבר אינו מסיק מהם מסקנות, או שאין הוא מביא חומר השוואתי המאפשר לקורא להפיק מהם לקחים. כך למשל, יש בספר טבלה על רמת-ההשכלה של יוצאי-כבל בשנת תשי"ד,⁴ ואין השוואה עם רמת ההשכלה

קות כמות שהן מפירסומים כמו 'שנתון סטאטיסטי לישראל'. אפשר להמחיש חלוקה זו על-פי הפירוט של 11 פרקי-הספר: 3 פרקים עוסקים באישים (משפחת יהודה, משפחת מני, אישי העדה) 5 פרקים עיקרם נתונים סטאטיס-טיים (מספרם של יהודי כבל בישראל; מצבם וארגונם של בני העדה בישראל; העדה הבבלית בירושלים; יהודי כבל בערים וכישובים השונים; התנועה הטב-עית בקרב יהודי כבל בישראל). שלושת הפרקים הנותרים הם: פרק מבוא, הסוקר את העליות מבבל לארץ מאברהם אבינו עד אמצע המאה ה-19; פרק על התרומות הכספיות של יהודי כבל למען א"י, שגם הוא חלקו הגדול כולל פירוט של תרומות והקדשות לפי רשימה שמית של התור-מים; ופרק סיום על יהודי כורדיסטאן העיראקית בישראל, שחלקו מביא נתונים סטאטיסטיים וחלקו רשימת אישים.

בפרקים אלה וכן בכיבליוגרפיה העשירה המצורפת להם אצור שפע של פרטים ופרטי-פרטים, (ולא תמיד כל הפרטים האלה חיוניים לנו, למשל: פירוט כיבליוגרפי של 22 הספרים שר' אליהו מני הסכים עליהם⁵), אבל בעיקרם יש ודאי ברכה בכינוסם. אולם מבנהו של הספר גורם, כי חרף, ואולי בגלל, ריבוי הפרטים, אין התהליכים והקווים הכל-ליים בתולדות יהודי-כבל בארץ נהירים לקורא. למשל: בספר מצויים פרטים רבים על יחידים שעלו מבבל לא"י, וכן נתונים סטאטיסטיים על מספר העולים לארץ בזמנים שונים, ואף-על-פי-כן אנו יודעים מעט מאוד על מגמות, עמדות ותהליכים הקשורים בעלייה. בעלייה מבבל, כמו מארצות אחרות, היו פרקים של גאות ושפל, אך מה גרם לכך? מה היתה עמדת רבני-כבל לעלייה? או מה

4 ראה: חיים י' כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים 1969. במיוחד הפרק השביעי וכן עמ' 124-125, 148-150.

5 יבכ"י, עמ' 198.

6 שם, עמ' 229.

3 יהודי כבל בארץ ישראל (להלן יבכ"י) עמ' 88-89.

בפעילות הציונית.¹⁰ דיוקנו של א"ש יהודה בספר לא רק שאינה ניתנת במל- אותה, היא גם פחות מעניינת ומעוררת שימת לב מהדרמות שהיתה במציאות.

יש להניח, כי תיאורי-דיוקן אלה לא במקרה יצאו מתחת יד המחבר כשהם 'מגוהצים' ומשופצים. ואמנם הם מתקשרים לקו כללי יותר של המחבר המבקש להאיר את תולדות יהודי בכל בא"י באור שכולו חיוב. אינני יכול לציין אף דוגמה אחת בספר שבה מציין המחבר תופעה כלשהי שיש בה מן השלילה. ולהיפך. תיאור החיוב מגיע לפעמים לידי הגזמה מרובה, כמו במשפט הבא: 'כמעט כל משפחה יהודית בבליית גרה בבגדאד או בכצרה בבית גדול בן שתי קומות והרבה חדרים מלאים ריהוט וציוד יקר מאוד'.¹¹

עד כאן הערתי למבנה ולמגמה של הספר, ואעבור להערות על פרטים שונים בו.

'אמא אני הולך' מאת י"ח ברנר,¹² ככל הידוע לי אין ספר או יצירה בשם זה שכתב י"ח.

Novels יש לתרגם לעברית 'רומאנים' ולא 'נובילות'.¹³

'אני כורדי' חובר לא בידי יוצא ככל¹⁴ אלא בידי יהושע זמיר שהוא עולה מארה"ב.¹⁵

הכללתו של צייר-השלטים א' עבודי

10 על יחסו של וייצמן לא"ש יהודה (נחלקתי ברחוב כפרופ' יהודה, שאין אני מחבבו במיוחד) ראה: אגרות ח' וייצמן. ז, ירוש' לים 1977, עמ' 477 ושם בהערות, עמ' 574-573. הערות על הקשרים בין א"ש יהודה למנהיגים ציוניים פזורים במקורות שונים, והנושא ראוי לעיון נפרד.

11 'יב"י, עמ' 193.

12 שם, עמ' 381.

13 שם, עמ' 388.

14 שם, עמ' 679, סעיף 26.

15 יהושע זמיר, אני כורדי, הוצאת ספרית פוע' לים (חשמ"ד) — על דש העטיפה.

של כלל האוכלוסיה באותה שנה. גם אין נתונים על רמת ההשכלה של יוצאי-יבבל בתקופה מאוחרת יותר, שהיו עשויים ללמדנו מה ההתפתחות שחלה בנדון זה. דוגמה אחרת. המחבר מביא פרטים על מספרם של יהודי-יבבל בישובים שונים בארץ. כולל קיבוצים. נתונים אלה הם לרוב מראשית שנות החמישים.⁷ אך בדרך-כלל מעטים מעולי-יבבל נשארו בקיבוץ, ואלו המחבר אינו מביא נתונים בנדון מפרק-זמן מאוחר יותר ואף אינו מייחד דיון למקומם של עולי-יבבל בקי- בוך או בהתיישבות. על-כן נתונים אלה כמעט אין להם משמעות, שלא לומר כי הם עשויים להטעות.

כבר צויין כי בספר מובאים פרטים על אישים רבים מבבל שפעלו בתחומים שונים. הכלל הרווח בתיאורי אישים אלה הוא מתן דיוקן שכולו חיוב. גם מי שכוונתו ללמד מה גדולה תרומתם של יהודי-יבבל בחיי הארץ אינו משרת בכך את מטרתו. הדמויות המתוארות הן חדר- ממדיות, ומשוטחות. למשל: פרופ' א"ש יהודה היה ודאי דמות מעניינת של מלומד יהודי והוא גם ניסה לפעול בתחום המדיניות הציונית. המחבר מביא את תולדות חייו, רשימת פרסומיו וכיוצ"ב. אך מדבריו איננו למדים מאומה עד כמה מורכבת וטראגית היתה דמותו של א"ש יהודה, בן-ירושלים שהורה באוניברסיטאות הרבה בחו"ל אך לא בירושלים, איש העברית והמזרח, שרוב פרסומיו בלשונות רחוקות מלבו,⁸ איש שהשתתף עוד בקונגרס הציוני הראשון ועשוי היה לתרום לכינון גשר של הבנה בינינו ובין הערבים,⁹ אך הוא לא נשתלב

7 שם, עמ' 312-323.

8 ב"צ דינור, בני-דורי, הל-אביב (תש"ד), עמ' 111-113.

9 א"ש יהודה גם כתב בנושא זה, ראה רשימת פרסומיו, 'יב"י' עמ' 60-63, במיוחד ערכים:

38, 39, 41.

אפשר מקורם בטעויות דפוס, כמו: 'משנת תרפ"ה' החלה ממשלת עיראק לגלות מורת-רוח מהציונות בגלוי,²¹ 'מידי חודש מועברים מכגדאד לא"י כ- 20,000 איש' (מדובר בשנת 1934)²² ועוד.

יש לציין לשבח, כי המחבר מבחין בין יהודי בכל ליהודי כורדיסתאן, והיה מטיב לעשות אלו הסביר את ההבדלים בין שתי העדות ואלו נהג בעקביות בהפרדה זו בכל המקומות שהדבר מתאפשר על-פי מקורותיו.

לסיכום, הספר שלפנינו ספק אם עשוי הוא לשמש דגם לכתיבת תולדותיה של עדה בארץ-ישראל. אם נבחן אותו כאמת-מידה ההולמת מחקר היסטורי שיטתי וביקורתי נמצא בו ליקויים לא-מעטים. עם זאת יש בו פרטים רבים העשויים להועיל, מהם שלא בנקל נמצאם במקורות אחרים. מכמה בחינות זהו ספר-תולדות בנוסח ישן, מן הסוג שהיה רווח במיוחד בכתיבה על עדות-המזרח, ועיקרו פרטים על אישים ועל ספרים. אך גם מספרים אלה בנוסח ישן אפשר ללמוד.

י.ב.

ברשימת 'צייירים גרפיקאים, פסלים'¹⁶ — היא מתמיהה. ואף זו, הדברים הבאים לאפיין את יצירותיהם של האמנים הפל-אסטיים רובם מוטב לא היו נכתבים.

סדר האישים ברשימת הרבנים לא ברור לפי מה נקבע. אין זה סדר כרונו-לוגי, לא אלפביתי, ולא על-פי חשיבותם של האישים. בולט הדבר בהצבת הרב הראשי עובדיה יוסף במקום נידח ברשי-מה, אחרי אישים שודאי נופלים ממנו במעמד. הרב יוסף גם קופח כתארי, נאמר עליו שהוא 'ראשון לציון' אך לא רב ראשי¹⁷ (כשם שנאמר על הרב יצחק נסים¹⁸). גם הערך עליו קצר ותמונתו לא הובאה בספר.

ומה שנאמר על הרבנים אפשר לומר על סדר האישים בכל המדורים האחרים וסדר מתן התצלומים של האישים. הפיסקה הקצרה על ראשית המחלתר הציונית בעיראק¹⁹ מעוררת כמה וכמה תמיהות. נראה לי, שדווקא סוגיה זו היתה ראויה לפירוט ולתיאור מדויק. חומר על כך פורסם, למשל בספריהם של חיים ה' כהן ויוסף מאיר²⁰.

כמה פרטים בספר שעוררו בי תמיהה

- 16 יבכ"י, עמ' 441.
 17 שם, עמ' 375.
 18 שם, עמ' 358-361.
 19 שם, עמ' 198.
 20 ח"י כהן כנ"ל; יוסף מאיר (יהושפט), מעבר למדבר, תשל"ג (חמ"ד), עמ' 38-50.
- 21 יבכ"י, עמ' 196 (השווה עם ח"י כהן, כנ"ל, עמ' 19).
 22 יבכ"י עמ' 197 (השווה עם ח"י כהן, כנ"ל, עמ' 121. המצטט מאותו מכתב: 'מידי חודש מועברים ... כ-20,000 לא"י').